

Książę Mastema i jego armia w *Księdze Jubileusz*

Prince Mastema and His Army in the *Book of Jubilees*

Antoni Tronina

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

ajtronina@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-3976-8271>

ABSTRACT: The Book of Jubilees is a valuable testimony of the “intertestamental” literature from the time of the Maccabean struggles for the religious and national sovereignty of Israel. The topic under discussion concerns the term which describes the leader of the evil spirits as “Prince Mastema.” “Mastema” is not so much a personal name, but rather a designation of function in the world. The term “Lord of Hostility” is not presented here as an opponent of God, but rather as the commander of an army of evil spirits that will wage war against God-faithful spirits in the end times.

KEYWORDS: Old Testament Apocrypha, demonology, *Book of Jubilees*, Mastema, Book of Daniel, Qumran, New Testament

SŁOWA KLUCZOWE: apokryfy Starego Testamentu, demonologia, *Księga Jubileuszy*, Mastema, Księga Daniela, Qumran, Nowy Testament

Stary Testament, a nawet znaczna część literatury pozabiblijnej, nie znają satanologii. Nie jest ona żydowskim dobrem wiary, jednak już w przedchrześcijańskiej, międzytestamentalnej literaturze synkretystycznej, na podstawie licznych legend, staje się częścią składową także palestyńskich wierzeń, a również – może w nieco mniejszym stopniu – judaizmu diaspory [...]. Szatan jako „książę tego świata” jest postacią wywodzącą się z pozabiblijnego świata żydowskiego, postacią, która zdomowała się powszechnie w Palestynie od mniej więcej 150 r. przed Chr.¹

Aby uwiarygodnić powyższe stwierdzenie, proponuję zatrzymać się nad treścią *Księgi Jubileuszy* spisanej w Palestynie właśnie w tym przełomowym czasie, w połowie II wieku przed nadejściem „pełni czasu” (Ga 4,4). Był to okres powstania machabejskiego w obronie tożsamości politycznej i religijnej Izraela. Uosobieniem wszelkiego zła stał się wówczas król Antioch IV (175–164), który przybrał sobie tytuł Epifanesa, chcąc być ziemskim objawieniem Zeusa. Poddani szyderczo przekreśli ten epitet, nazywając go „epimanesem”, czyli szaleńcem².

¹ B. Widła, *Antropologia egzystencjalna Apokalipsy Janowej* (Warszawa: Medium 1996) 251.

² Monografię tego władcy opracował niedawno Grzegorz M. Baran (*Życie i śmierć Antiocha IV Epifanesa w przekazach pozabiblijnych i biblijnych. Historia i teologia* [Tarnów: Biblos 2015]).

Czas prześladowań skłonił kapłanów świątyni jerozolimskiej do głębokiej refleksji nad przyczyną zła w świecie. Księgi objawione były w tym względzie bardzo powściągliwe. Historia potopu w Biblii poprzedzona jest lakoniczną wzmianką o „mocarzach” גִּבּוֹרִים (*gibbôrîm*), którzy byli przyczyną tego strasznego kataklizmu. Ich rodzicami byli „synowie Boży”, którzy połączyli się z „córkami ludzkimi” (Rdz 6,1–4). Starożytna tradycja zawsze widziała tu aluzję do upadku aniołów oraz konsekwencji ich odstępstwa dla dziejów ludzkości. Aramejska *Księga Gigantów* znaleziona w Qumran łączy wątki biblijne z tradycją he-nochiczną³.

O ile jednak tamta „heterodoksyjna” tradycja wymienia dwóch wodzów upadłych aniołów (Asaela i Szemichaza), to tradycja kapłańska zawarta w *Księdze Jubileusz* konsekwentnie rozwija inny rodzaj angelologii, powiązany z jednej strony z funkcjonowaniem wszechświata, a z drugiej z nauką o złych duchach, na czele których stoi „książę Mastema”.

Księga Jubileusz mówi o jednym przywódcy buntu, nazywając go „Księciem Mastemą”. Rzeczownik מַסְתֵּמָא (*maštēmā^b*) pojawia się zaledwie w jednym tekście Starego Testamentu (Oz 9,7–8), gdzie oznacza „wrogość”. Wywodzi się on z hebrajskiego rdzenia *štm/štn*, który wyraża ideę sporu i wrogości⁴. Semantyczny rozwój pojęcia Mastema można porównać z biblijnym Abaddon: nazwa pospolita „zagłada” stała się z czasem imieniem Anioła Zagłady. Podobnie Mastema jako władca demonów ma swój prawzór w idei „Anioła Pańskiego”, który ma ukarać Mojżesza (por. *Targum Neofiti* do Wj 4,24 i *Jub.* 49,2)⁵.

1. Książę Mastema w *Księdze Jubileusz*

Księga Jubileusz znana jest w Europie od połowy XIX wieku, dzięki przekładowi tekstu etiopskiego. Fragmenty oryginału hebrajskiego odnaleziono sto lat później w kilkunastu odpisach pośród dokumentów z Qumran. Tak wielka ich liczba świadczy o znaczeniu, jakim cieszyła się ta księga w środowisku esseńskim. Język hebrajski pozwala ją zaliczyć do pseudoepigrafów, w odróżnieniu od późniejszych apokryfów aramejskich. Pisma aramejskie przypisywano Henochowi jako patriarsze sprzed potopu, natomiast *Jubileusze* odwołują się wprost do Mojżesza. Jeszcze ważniejsza różnica między nimi polega na traktowaniu wzorca biblijnego: dzieła aramejskie podchodzą do niego z dużą dowolnością, podczas gdy pseudoepigraf hebrajski odtwarza dokładnie treść Pięcioksięgi⁶.

3 A. Tronina, *Aramejska Księga Gigantów oraz pokrewne teksty z Qumran* (Teksty z Pustyni Judzkiej 8; Kraków – Mogilany: Enigma Press 2021).

4 Zob. K. Nielsen, „šātān”, *TbWAT* VII, 747.

5 Takie wyjaśnienie daje Michael Mach (*Entwicklungsstadien des jüdischen Engelglaubens in vorrabbinischer Zeit* [TSAJ 34; Tübingen: Mohr Siebeck 1992] 81, 96).

6 Rozróżnienie to czyni już Deborah Dimant („Apocalyptic Texts at Qumran”, *The Community of the Renewed Covenant* [red. E. Ulrich – J. VanderKam] [Christianity and Judaism in Antiquity 10; Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press 1994] 188).

Treść tej obszernej księgi, poza wstępem (1–2), obejmuje dwie zasadnicze części (3–22 i 24–50), przedzielone refleksją eschatologiczną (23). Część pierwsza składa się z trzech nierównych sekcji: dzieje Adama (3–4), Noego (5–10) i Abrahama (11–22). Podobny układ ma druga część księgi, która omawia kolejno dzieje Jakuba (24–38), Józefa (39–46) oraz Mojżesza (47–50)⁷. Mit o Czuwających został wykorzystany w narracji o dziejach Adama i Noego (4,15,22; 5,1,6; 7,21,27; 8,3; 10,1,5). Sekcja ta kończy się modlitwą Noego do Boga o uwolnienie jego potomstwa spod władzy demonów: „Ty wiesz, co uczynili Czuwający, ojcowie tych duchów, za mego życia. Uwięź te duchy, które nadal żyją, i trzymaj je pod strażą na miejscu sądu...” (*Jub.* 10,5)⁸.

Aniołowie מלאכים (*mal'ākim*) według *Księgi Jubileuszy* to byty duchowe wypełniające przestrzeń, jaka dzieli ludzi od niedostępnego Boga. Nie mają oni jeszcze imion własnych, różnią się tylko pozycją zajmowaną w hierarchii duchów stworzonych. Najbliżej Boga stoją Aniołowie Obecności (albo Oblicza: hebr. פָּנִים *pānīm*) oraz Aniołowie Świętości (Uświęcenia: שְׁרָרָה *qōdes*). Od urodzenia noszą oni znak obrzezania (*Jub.* 15,27) i dlatego mogą wraz z Izraelem uczestniczyć w jego świętach, zachowując również odpoczynek szabatu (2,18). Aby świat stworzony nie pozostawał bez opieki w dniu siódmym, Bóg stworzył najpierw niższe moce anielskie (2,2: duchy ognia, wiatru, chmur, ciemności itd.)⁹.

Duchy anielskie sprawują kontrolę nad siłami przyrody. Obok nich istnieje osobna grupa Czuwających. Bóg posłał ich na ziemię, „aby uczyć synów ludzkich i zaprowadzić na ziemi prawo i sprawiedliwość” (4,15). Oni jednak sprzeniewierzyli się Bożym rozkazom: połączyli się z córkami ludzkimi, które zrodziły im Gigantów. Czuwający są też odpowiedzialni za plagę złych demonów, które dręczyły potomstwo Noego (10,1–6). Giganci zostali wytępieni w wodach potopu, ale duchy, które wyszły z ich martwych ciał krążą nadal po świecie, powodując choroby i odwodząc ludzi od prawdziwego kultu. Na czele tychże złych duchów stoi książę anielski, noszący imię Mastema.

1.1. Mastema jako zwierzchnik złych duchów

Anioł Oblicza, który opowiada tę historię Mojżeszowi, kończy nawiązaniem do *Księgi Henocha*: na rozkaz Boga wszystkie złe duchy zostały związane. Od tego momentu opowiadanie *Jubileuszy* odchodzi od tradycji henochicznej i przyjmuje oryginalną postać, nie spotykaną nigdzie więcej w literaturze Drugiej Świątyni. Na scenie pojawia się Mastema. Etiopski tekst *Jubileuszy* określa go tym imieniem (19,28; 49,2) zwykle poprzedzanym tytułem „książę” (*makwannen*). Jest to pierwsza wskazówka, że wśród złych duchów (demonów) obowiązuje porządek hierarchiczny.

Jub. 10,8–11 jest podstawowym tekstem opisującym relację pomiędzy złymi duchami a Bogiem po potopie, gdzie Mastema jest przedstawiony jako ich przywódca:

⁷ Zob. A. Tronina, *Księga Jubileuszy* (Apokryfy Starego Testamentu 4; Kraków – Mogilany: Enigma Press 2018) 32.

⁸ Ten i następne cytaty zaczerpnąłem z mojego przekładu *Jubileuszy* (zob. poprzedni przypis).

⁹ Spekulacje te podejmują później pisma esseńskie z Qumran; zob. M.J. Davidson, *Angels at Qumran* (JSP 11; Sheffield: Academic Press 1992) 288–323.

⁸ Kiedy nadszedł Mastema, zwierzchnik duchów, tak przemówił: „O Panie, Stworzycielu, zostaw część z nich przy mnie; każ im słuchać mnie i czynić wszystko, co im polecę. Jeśli bowiem żaden z nich nie zostanie przy mnie, nie będę mógł sprawować mej władzy pośród ludzi. Te (duchy) są przecież po to, aby niszczyć i zwodzić zanim ja wymierzę karę: bowiem zło wśród ludzi jest wielkie!”⁹ (Pan) zatem pozwolił, żeby dziesiąta część (duchów) pozostała przy nim, a dziewięć (dziesiątych) ma być strąconych na miejsce sądu.¹⁰ Powiedział też jednemu z nas¹⁰, że mamy nauczyć Noego wszelkich (sposobów) ich leczenia, gdyż wiedział, że nie będą oni postępować sprawiedliwie ani walczyć uczciwie.¹¹ Postąpiliśmy zgodnie z Jego nakazem. Wszystkie zło (duchy), które były okrutne, związaaliśmy w miejscu sądu, pozostawiając dziesiątą część z nich, aby wykonywała na ziemi rozkazy szatana.

Ten charakterystyczny tekst pokazuje, że zwierzchnik złych duchów¹¹, chociaż potężny, podlega jednak Bogu i potrzebuje Jego pozwolenia, by wykonywać swe zadania w świecie. Podobnie jak wcześniej Noe, także Mastema nazywa Boga *Panem Stworzycielem*, uznaje więc Jego zwierzchność i musi prosić Go o zmianę decyzji. Inaczej jednak niż Noe, Mastema używa formy imperatywu („zostaw”). Chociaż zależy on ostatecznie od Boga jako Jego stworzenie, przemawia jednak z pozycji względnego autorytetu: chce, aby złe duchy były mu całkowicie posłuszne. Bóg przystaje na prośbę Mastemy i pozostawia mu dziesiątą część demonów, wszystkie zaś pozostałe strąca na miejsce sądu¹².

1.2. Abraham i Mastema

Cały poprzedni fragment stanowi wprowadzenie w historię Abrahama. Końcowa sekcja pierwszej części księgi (11,1–13) streszcza rodowód Sema z Rdz 11 i opowiada o narodzeniu Abra(ha)ma. W czasach Seruga ludzkość zaczęła prowadzić wojny, ustanawiać królestwa i wprowadziła niewolnictwo. Zaczęto też za sprawą złych duchów oddawać cześć bałwanom w Ur Chaldejskim. To wszystko dokonało się z woli Księcia Mastemy i wiąże się ze znaczeniem imienia Serug, które autor wywodzi od czasownika „odwracać, zwodzić”. W takim właśnie kontekście (11,2–6) wprowadza autor ponownie na scenę zwierzchnika złych duchów odpowiedzialnego za wszystkie ich podstępny: „Książę Mastema wykorzystywał swą władzę, powodując te wszystkie działania. Z pomocą duchów, które były pod jego władzą, zwodził do popełniania wszelkich błędów i grzechów oraz wszelkich wykroczeń: do psucia, niszczenia i wylewania krwi na ziemię” (*Jub.* 11,5).

W poprzednim rozdziale Mastema nazwany został „zwierzchnikiem duchów”; tutaj po raz pierwszy z jego imieniem połączono tytuł *makwannen*, „książę, wódz” (hebr. שָׂר *śar*). Tytuł ten wskazuje, że to Mastema jest przyczyną sprawcą wszelkiego zła, jakiego dopuszczają się jego poddani grasujący pośród potomstwa Noego. Złe duchy powodują eskalację grzechów, spośród których najstraszliwszym jest rozlew krwi. Lista grzechów, do jakich złe duchy nakłaniają potomków Noego, przypomina pierwotnych mieszkańców ziemi

¹⁰ Rafał (Tb 1,1), którego imię znaczy po hebr. „Bóg leczy”.

¹¹ Et. *mal'aka manāfest mastēmā*. Nie zachował się jego tytuł w tekście hebrajskim, ale *Księga Noego* nazywa go שָׂר הַמַּשְׁתֵּמָה (*śar hammaštemā*)^b (4Q225 frg. 2 I 9), a tekst Syncellusa tłumaczy to jako δαίβολος.

¹² Zob. J.C. VanderKam, *Jubilees. A Commentary* (Hermeneia; Minneapolis, MN: Fortress 2018) 405.

ukaranych potopem (*Jub.* 5,2)¹³. Fałszywe religie i wszelkie zło pochodzą od Mastemy i jego duchowej armii. Także wojny i wszelkie spustoszenie z nich wynikać trzeba przypisać ich działaniu, choć autor nie mówi tego wprost.

Serug, wnuk Ura, był założycielem Ur Chaldejskiego i żył w klimacie panującego tam bałwochwalstwa (*Jub.* 11,7). W czasach Seruga ludzkość zaczęła prowadzić wojny, tworzyć królestwa i kupować niewolników. To wszystko wiąże autor ze znaczeniem imienia Serug (*seroh*), które próbuje on wywodzić od czasownika סרר (*súr*), „odwracać, zwodzić”. Serug nauczył też swego syna Nachora „nauk chaldejskich: przepowiadania przyszłości i wrózenia ze znaków na niebie” (w. 8)¹⁴. Te wszystkie grzechy, które tradycja henochiczna przypisywała wojsku Asaela (*1 Hen* 8)¹⁵, w *Księdze Jubileuszy* są spowodowane przez Księcia Mastemę i podległe mu duchy.

Kiedy na scenie pojawia się ojciec Abrama, Terach (w. 10), autor wskazuje na dalsze nikczemne czyny Księcia Mastemy: posłał on drapieżne ptaki, by wydziobywały zasiane ziarno przed jego zaoraniem. „Z tego powodu (Nachor) nazwał (syna) Terachem, gdyż kruki i prąctwo zubożyły ich, zjadając im ziarno” (w. 12). Imię Terach kojarzy autor tutaj z ideą „odpędzania”, zapowiadając to, co jego syn Abram będzie czynił z ptakami. Jego imię zapowiada więc to, co będzie czynił jego syn¹⁶. Mastema sprzeciwia się więc radykalnie planowi Boga, który obiecał Noemu, że po potopie będą trwały nieustannie „siew i żniwo” (*Rdz* 8,22; *Jub.* 6,4).

W mrocznym kontekście bałwochwalstwa i zubożenia narodzi się wkrótce Abram, syn Teracha. *Jubileusze* w większej mierze niż biblijna Księga Rodzaju koncentrują się na głównych postaciach początkowych rozdziałów księgi. We wczesnym okresie dziejów biblijnych byli to Adam, Henoch, Noe i Sem. Odtąd (*Jub.* 11,14) autor skupia się na drugiej sekcji narracji biblijnej (*Rdz* 12–50), która przedstawia Abrahama, Izaaka, Jakuba i Józefa. W swym opowiadaniu o Abrahamie trzyma się na ogół tekstu biblijnego, lecz uzupełnia go dodatkowymi szczegółami mówiącymi o jego młodzieńczej pobożności, gorliwości i niezwykłych umiejętnościach.

Pierwsza perykopa tej sekcji (*Jub.* 11,14–12,14) ukazuje młodzieńczą pobożność, gorliwość i umiejętności syna Teracha. Zaraz po informacji o narodzinach Abrama autor podkreśla, że chodzi tu o postać wyjątkową:

Chłopiec zaczął rozumieć zagubienie (swego) kraju, że wszyscy błędą idąc za posągami i za nieczystością. Jego ojciec nauczył go (sztuki) pisanie. Gdy miał on dwa tygodnie lat, odłączył się od swego ojca, aby

13 Por. C. Werman, „Narrative in the Service of Halakha: Abraham, Prince Mastema, and the Pascha Offering in Jubilees”, *Law and Narrative in the Bible and in Neighboring Ancient Cultures* (red. K.-P. Adam – F. Avemarie – N. Wazana) (Tübingen: Mohr Siebeck 2012) 225–242.

14 Temat astrologii podejmuje D. Dimant, „Abraham the Astrologer at Qumran?”, *History, Ideology and Bible Interpretation in the Dead Sea Scrolls. Collected Studies* (FAT 90; Tübingen: Mohr Siebeck 2014) 489–497.

15 Zob. H. Drawnel, „Professional Skills of Asael (1 En 8:1) and their Mesopotamian Background”, *RB* 119 (2012) 518–542.

16 *Rdz* 15,11. Zob. C.D. Crawford, „On the Exegetical Function of the Abraham/Ravens Tradition in Jubilees 11”, *HTR* 97 (2004) 91–97.

nie czcić wraz z nim bałwanów. Zaczął się modlić do Stwórcy, by móc uchronić się przed błędami synów ludzkich i aby nie podzielić losu tych, co ulegli nieczystości i grzechowi (ww. 16–17).

Niezwykły chłopiec wkrótce rozwiąże trudny problem ptaków wykradających ziarno na polu (11,11–13). Początkowo przepędzał on ptaki krzykiem, co zjednało mu popularność wśród rolników (11,18–22). Było to jednak rozwiązanie tymczasowe i dość męczące. Abram znalazł więc sposób na trwałe rozwiązanie problemu: siewnik połączony z pługiem (ww. 23–24). Temat przepędzenia drapieżników¹⁷ nawiązuje do Rdz 15,11 (choć kontekst jest tu inny): „Gdy do mięsa zlatywało się plectwo drapieżne, Abram je odpędził”.

1.3. Wiązanie Izaaka

Istotny temat w historii Abra(ha)ma to oczywiście Akeda, najcięższa z prób, jakie Bóg dopuścił na Patriarchę. Treść Rdz 22 została mocno przepracowana w *Księdze Jubileuszy*. Długa sekcja (*Jub.* 17,15–18,19)¹⁸ materiału przedstawia kontekst i szczegóły próby, jakiej został poddany Abraham podczas ofiarowania Izaaka (Rdz 22,1–19). Księga Rodzaju nie wyjaśnia, czemu Bóg kazał mu zabić syna. Ani Abraham, ani czytelnik nie otrzymują wyjaśnienia przyczyn tego rozkazu. *Jubileusze* zestawiają jednak to opowiadanie z historią Hioba¹⁹. W Hi 1–2 rozmowa Boga z Szatanem wyjaśnia, że powodem próby jest sprawdzenie motywów pobożności Hioba. Podobnie tutaj Bóg i książę Mastema różnią się w ocenie wierności Abrahama. Mastema pojawia się tu na scenie pierwszy raz od chwili, gdy zesłał drapieżne ptaki, aby wydziobywały zasiane ziarno (*Jub.* 11,11)²⁰. Słyszcząc pochwałę Abrahama w niebie, Mastema radzi Bogu: „Powiedz mu, aby złożył go (Izaaka) w ofierze na ołtarzu. Zobaczysz wtedy, czy jest Ci wierny we wszystkim, czym go doświadczasz” (17,16).

Rdz 22,12 sprawia wrażenie, że Bóg nie był pewny wierności Abrahama i musiał poddać go nadzwyczajnej próbie ofiary, by to sprawdzić. *Księga Jubileuszy* usuwa tę wątpliwość co do wszechwiedzy Boga. Stwierdza więc, że Bóg ma pełną świadomość wierności Abrahama, której doświadczył w kolejnych sześciu próbach, jakimi nawiedził patriarchę, gdy np. zabrano mu siłą żonę (17,17). Aby jednak przekonać o tym Mastemę, Pan nakazał Abrahamowi złożyć w ofierze Izaaka na miejscu zwanym później górą Pana (18,7), Syjonem (18,13; por. 2 Krn 3,1).

17 Zob. S.P. Brock, „Abraham and the Ravens: A Syriac Counterpart to Jubilees 11–12 and Its Implications”, *JSJ* 9 (1978) 135–152; B. Halpern-Amaru, „Protection from Birds in the Book of Jubilees”, *Go Out and Study the Land* (Judges 18:2). *Archaeological, Historical and Textual. Studies in Honor of Hanan Eshel* (red. A.M. Macier – J. Magness – L.H. Schiffman) (JSJSup148; Leiden: Brill 2012) 59–67.

18 Zob. J. van Ruiten, „Abraham, Job and the Book of Jubilees: The Intertextual Relationship of Genesis 22:1–19, Job 1:1–2:13 and Jubilees 17:15–18:19”, *The Sacrifice of Isaac. The Aqedah (Genesis 22) and its Interpretations* (red. E. Noort – E. Tigchelaar) (TBN 4; Leiden 2002) 58–85.

19 Obszerne studium porównawcze, obok cytowanej wyżej pracy Jacquesa van Ruitena (przyp. 18), daje Deborah Dimant (“The Biblical Basis of Non-Biblical Additions: The Binding of Isaac in Jubilees in Light of the Story of Job”, D. Dimant, *Connected Vessels. The Dead Sea Scrolls and the Literature of the Second Temple Period* [Jerusalem: Bialik Institute 2010] 348–368).

20 O roli Mastemy w tym fragmencie zob. M. Bernstein, „Angels at the Aqedah: A Study in the Development of a Midrashic Motif”, *DSD* 7 (2000) 263–291, zvl. 266–269.

Anioł Pana (por. Rdz 22,11), który zjawił się nagle, okazuje się aniołem objawiającym Mojżeszowi treść Prawa: „Wtedy ja stanąłem przed Nim i przed Księciem Mastemą” (*Jub.* 18,9). Bezpośrednim skutkiem próby zesłanej na Abrahama jest to, że Władca złych duchów „Książę Mastema okrył się wstydem” (18,12a). Oczywiście, tekst ten nie został zaczerpnięty z opowiadania biblijnego. Jest to dodatek naszego autora, który w ten sposób wyraża zwycięstwo Abrahama nad Kusicielem. Podobnie jak Szatan w prologu Księgi Hioba (1–2), Mastema zakwestionował wierność patriarchy, teraz jednak okazało się, że nie miał racji. Najcięższa próba Abrahama wykazała skuteczność Bożej pedagogii. Autor może teraz wrócić do tekstu Rdz 22, który ukazuje ofiarę zastępczą: barana uwikłanego w zaroślach (*Jub.* 18,22b)²¹.

Na końcu opowiadania sam Bóg przemawia do Abrahama z nieba, ponawiając obietnicę liczego potomstwa i poszerzenia terytorium. Na koniec dodaje: „Oznajmię wszystkim, że dochowałeś Mi wierności we wszystkim, co ci nakazałem. Idź w pokoju!” (18,16b). Ocalenie Izaaka od śmierci z rąk Mastemy zapowiada ocalenie Izraela od śmierci z rąk Mastemy podczas wyjścia z Egiptu wiele lat później, także o tej porze roku. Połączenie ofiarowania Izaaka z tematem Wyjścia i Paschy miało się później okazać nośne w teologii judaizmu²².

1.4. Błogosławieństwo Jakuba

Pod koniec cyklu Abrahama pojawia się jeszcze jedna wzmianka o Mastemie, chociaż wprost dotyczy ona jego armii. Chodzi o błogosławieństwo udzielone Jakubowi w obecności jego matki Rebeki:

Mój drogi synu Jakubie, którego umiłowalem! Niech Bóg z wyżyn firmamentu błogosławi cię i niech ci udzieli wszystkich błogosławieństw, którymi obdarzył Adama, Henocha, Noego i Sema. Wszystko, co mi powiedział i wszystko, co obiecał mi dać, niech przeniesie na ciebie i na twoje potomstwo na wieki, (trwale) jak dni niebios nad ziemią. Niech duchy Mastemy nie mają władzy nad tobą ani nad twoim potomstwem²³, aby cię odwołać od Pana, który jest twoim Bogiem odtąd i na wieki. Niech Pan Bóg będzie dla ciebie ojcem, a ty bądź Jego pierwotnym synem i ludem po wszystkie czasy. Idź w pokoju, mój synu! (*Jub.* 19,27–29).

Ciekawe, że wzmianka o duchach Mastemy pojawia się zaraz po imionach Noego i Sema. Jest to jedyny raz, kiedy wojska Mastemy wspomniane są pomiędzy opisem Akedy (*Jub.* 17–18) a końcową sekcją Wyjścia (*Jub.* 48–49). Abraham modli się tutaj, aby złe duchy nie mogły szkodzić Jakubowi ani jego potomstwu. Noe prosił o to samo dla wszystkich ocalonych z potopu (*Jub.* 10,3.6). Dziesiąta część jednak z tych duchów pozostała na ziemi, „aby wykonywać rozkazy szatana” (10,11). Te właśnie duchy ma na myśli Abraham: prosi on Boga, aby nie pozwolił im spełniać woli Mastemy, chroniąc ludzi od czci bałwanów

21 R. Le Déaut, *La nuit Pascal* (AnBib 22; Roma: Institut Biblique Pontifical 1963) 180: „Według autora *Jubileuszy*, Akeda jest pierwszą ofiarą paschalną, Abraham zaś niejako ustanawia święto Paschy”.

22 Zob. G. Vermes, „New Light on the Sacrifice of Isaac from 4Q225”, *JJS* 47 (1995) 140–146.

23 Zob. CD 12,2–3: „Każdy owładnięty duchami Beliala i nawołujący do odstępstwa, winien zostać osądzony według prawa dotyczącego wywołujących duchy i wróżbitów”.

i od wszelkich grzechów (11,4–5). Widocznie prośba Abrahama została wysłuchana, skoro w dalszej historii patriarchów nie ma już mowy o zwodniczym działaniu złych duchów.

1.5. Usiłowanie zabójstwa Mojżesza

Sam książę Mastema będzie jeszcze kilkakrotnie wzmiankowany w zakończeniu księgi. Rozdziały te, w których anioł opowiada Mojżeszowi jego własną historię, pokrywają się z treścią Wj 1–19, przy czym materiał narracyjny jest tu ubogi. Po 42 latach spędzonych w Egipcie następuje dalszych 36 lat życia Mojżesza w innym środowisku²⁴. Scena z płonącym krzewem i objawieniem imienia Bożego została streszczona w kilku słowach: „Wiesz, kto przemówił do ciebie na górze Synaj” (*Jub.* 48,2a). Autor przypisuje Mastemie próbę zabicia Mojżesza, podczas gdy w Wj 4,24–26 podmiotem był sam JHWH.

Księga Jubileusz nie jest jedynym źródłem, które przypisuje dziwne działanie Pana (zwłaszcza chęć zabicia Mojżesza) innej osobie. Według tradycji Septuaginty był to tajemniczy „wysłannik Pana” (ἄγγελος κυρίου); podobnie mówią wszystkie targumy do Wj 4,24. Autor *Jubileusz* bierze tu wzór z Kronikarza (1 Krn 21,1), który przypisał Szatanowi czynność samego Boga (2 Krl 24,1)²⁵.

Imię księcia ciemności pojawia się tu ponownie po dłuższej nieobecności w opowiadaniu. Tak to interpretuje Anioł Oblicza w rozmowie z Mojżeszem: „chciał on za wszelką cenę zabić cię i wyrwać Egipcjan spod twojej władzy. Wiedział bowiem, że zostałeś posłany, aby wykonać wyrok i dokonać pomsty na Egipcjanach” (*Jub.* 48,3). Podobnie jak w scenie ofiary Izaaka, autor *Jubileusz* obciąża Mastemę odpowiedzialnością za czyny, które tekst biblijny przypisywał wprost Bogu. Anioł wyjaśnia też Mojżeszowi: „To ja wyzwoliłem cię z jego mocy” (48,4a).

Zarówno Mastema, jak i Anioł Oblicza są tutaj wykonawcami woli samego Boga. Słusznie Michael Segal²⁶ dostrzega tutaj dwustopniową reinterpretację tekstu biblijnego: najpierw rolę Boga przejmuje Jego anioł, co zdarza się częściej w Biblii (np. Wj 3,1). Następna zamiana jest bardziej radykalna: anioł Pana zostaje utożsamiony z Mastemą. Dzięki temu procesowi hermeneutycznemu autonomiczna wola Mastemy zostaje zredukowana do roli narzędzia w rękę Boga²⁷.

24 Tekst etiopski (48,1) nie precyzuje tego miejsca; natomiast z tekstu łacińskiego wynika, że chodzi o Madian, jak w Wj 2,15.

25 Zob. bliżej A. Tronina, *Pierwsza Księga Kronik* (NKB.ST 10.1: Częstochowa: Edycja Świętego Pawła 2015) 357–358.

26 M. Segal, *The Book of Jubilees. Rewritten Bible, Redaction, Ideology and Theology* (JSJSup 117; Leiden: Brill 2007) 204–207.

27 Tej kwestii poświęcił swą pracę David Hamidović („Mastéma, le demon de main de Yhwh dans le Livre des Jubilés”, *Colères et repentirs divins* [red. J.-M. Durand – L. Marti – T. Römer] [OBO 278; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2015] 109–120).

1.6. Dziesięć plag i wyjście z Egiptu

Wchodząc ponownie na scenę, Mastema staje się głównym aktorem w historii dziesięciu plag i ich konsekwencji (48,4b–49,2)²⁸. Autor *Jubileuszy* przedstawia go jako nieprzyjaciela, który działa poprzez magów egipskich. Oto jak brzmi ten fragment w wersji etiopskiej (Anioł Oblicza mówi do Mojżesza): „Książę Mastema wystąpił (wtedy) przeciw tobie, chcąc zmusić cię do upadku przed mocą faraona. Chciał pomóc egipskim magom, a oni chcieli tobie przeszkodzić. Myśmy im pozwolili czynić zło, lecz nie daliśmy im mocy uzdrawiania” (*Jub.* 48,9–10).

To Mastema zatem udzielił egipskim magom mocy naśladowania pewnych cudów, dokonanych przez Mojżesza i Aarona. Aniołowie jednak nie udzielili im władzy uzdrawiania (48,10). Nasz autor nie podejmuje biblijnego tematu zatwardziałości serca faraona. Biblijną rolę faraona przynajmniej w części przejmuje tu Mastema, pobudzając Egipcjan do ścigania synów Izraela po ich ucieczce z Egiptu. Tutaj objawia się cała jego natura: potrafi on tylko wprowadzać nieład i szkodzić, nie ma jednak władzy leczenia²⁹.

Teraz aniołowie ponownie wkraczają do akcji i ratują Izraelitów:

W tych wszystkich znakach i cudach książę Mastema został (ponownie) zawstydzony. Zachował (jednak) siłę i wezwał Egipcjan, aby was ścigali z całą armią egipską, z rydwanami, końmi i całym mnóstwem ludu egipskiego. Wtedy ja stanąłem pomiędzy wami, (pomiędzy) Egipcjanami a Izraelitami. Wybawiliśmy synów Izraela z jego mocy i z mocy ludu. Pan przeprowadził ich przez środek morza jak po suchym lądzie (48,12–13).

Walka Boga z faraonem nie zakończyła się zatem zesłaniem dziesięciu plag. *Księga Jubileuszy* wyjaśnia dziwną decyzję Egipcjan, by ścigać Izraelitów. Stało się to za sprawą Mastemy: to on przekonał ich do tej samobójczej decyzji. Nie znając konsekwencji tej decyzji, Mastema nadal sprzeciwia się woli Boga ocalenia Jego ludu; w tym celu chce się posłużyć faraonem.

Mamy tu ciekawe wyjaśnienie kary zesłanej na Egipcjan:

Cały lud, który wysłał on (Mastema) w pościg za Izraelitami, Pan nasz Bóg rzucił w morze, w głębię otchłani. Podobnie jak (niegdyś) Egipcjanie wrzucali synów Izraela do rzeki, tak On dokonał pomsty na ich tysiącach tysięcy. Tysiąc walecznych wojowników musiało zginąć za jedno niemowlę twego ludu, które oni wrzucili do rzeki (*Jub.* 48,14).

Zasada odwetu (*lex talionis*), zastosowana nad Morzem Czerwonym, wskazuje na wartość synów Izraela, tysiąckrotnie przewyższającą synów Egiptu (por. Mdr 18,5)³⁰.

Dalszy ciąg narracji (*Jub.* 48,15–18) podaje chronologię ucieczki Izraela z Egiptu i wyjaśnia, czemu stała się ona możliwa. Mastema został mianowicie związany na kilka dni, aby

28 Por. E. Eshel, „Mastema’s Attempt on Moses’ Life in the ‘Pseudo-Jubilees’ Text from Masada”, *DSD* 10 (2004) 359–364.

29 Zob. VanderKam, *Jubilees*, 1158.

30 Por. M. Priotto, *La prima pasqua in Sap* 18,5–25. *Rilettura e attualizzazione* (Supplementi di Rivista Biblica 15; Bologna: EDB 1987) 39–44.

nie przeszkadzał Izraelitom: „W dniu czternastym, piętnastym, szesnastym, siedemnastym i osiemnastym książę Mastema pozostawał związany i zamknięty z dala od synów Izraela tak, aby nie mógł ich oskarżać” (w. 15). W dniu dziewiętnastym pierwszego miesiąca aniołowie go uwolnili, aby wraz ze swymi demonami pomógł Egipcjanom w ich nieszczęsnym pościgu za Izraelem.

Czytelnik dowiaduje się tu nieco więcej o współpracy Aniołów Obecności z ludem Mojżesza. Mastema został chwilowo „związany” tak, że nie mógł pełnić swych normalnych funkcji. Autor dodaje cel tego „aresztowania”: „aby nie mógł oskarżać” synów Izraela. Zachowany w oryginale tekst *Pseudo-Jubileusz* (4Q225 frg 2 I 9–10) zawiera nie tylko hebrajski tytuł księcia Mastemy, ale także czasownik וישׁתם (*wjštm*), „i oskarżał (Abrahama)”³¹. Autor nie mówi, czego dotyczyły te oskarżenia; ważne jest natomiast powiązanie etymologiczne imienia Mastemy z rdzeniem słownym *štm*. Okazuje się, że zarówno nazwa własna Satan, jak i Mastema mają to samo znaczenie: „oskarżyciel”.

Uwięzienie Mastemy i jego współników trwało pięć dni: od Paschy do Święta Przaśników. Celem tego „aresztu” było zapewne ułatwienie ucieczki Izraelitom. Wj 12–15 zawiera skąpe dane czasowe. Dziesiąta plaga miała miejsce wtedy, gdy Izraelici świętowali pierwszą Paschę (noc z 14/15 dnia pierwszego miesiąca). Tej właśnie nocy faraon kazał im opuścić Egipt (Wj 12,31); uciekali więc w pośpiechu, zanim się ciasto zakwasiło (12,34.39). Tekst nie mówi, jak długo trwała ucieczka; *Jubileusze* dodają więc pewne szczegóły. Pościg za nimi zaczął się w 19 dniu pierwszego miesiąca, gdy Anioł Obecności (Michał) ze swą świtą wypuścili z więzienia Mastemę i jego wojsko.

Końcowa perykopa tego rozdziału (*Jub.* 48,17–19) użyje formuły „zatwardzić serce”, częstej w Księdze Wyjścia, ale w *Jubileuszach* dotąd nieobecnej. Mastema „uczynił twardymi” serca Egipcjan, kaząc im ścigać synów Izraela (w. 17). Następne zdanie wyjaśnia jednak, że w rzeczywistości to Bóg sam był przyczyną tej zatwardziałości; Mastema był tylko narzędziem w realizacji Bożego planu. Zły duch był przekonany, że zniweczy zbawczy plan Boga, faktycznie jednak przyczynił się do ocalenia Izraela³².

Następny rozdział (*Jub.* 49) mówi o ustanowieniu Święta Paschy i o przepisach prawnych dotyczących tego świętowania. W większości rozdział ten opiera się na Wj 12, choć widać też wpływ innych tekstów. Inaczej niż Wj 12,12 mówi nasz autor, że to demony Mastemy zabijały pierworodnych w domach egipskich: „Tej nocy bowiem – a był to początek święta i początek radości – spożywaliście Paschę w Egipcie, gdy wszystkie siły Mastemy zostały wysłane, aby zabijać wszystkich pierworodnych w kraju Egiptu” (49,2). Natomiast siły Pana przeszły przez ziemie Izraelitów, oznaczając ich domostwa krwią baranka (49,4).

O „początku radości” nie ma mowy w Wj 12; autor jednak odwołuje się tu do innych wzmianek biblijnych o radosnym świętowaniu (Lb 10,10; 2 Krn 30,21–26)³³. Opowiadanie o tym, co spotkało Egipcjan tej nocy, nawiązuje do Wj 12,29, łącząc jednak ten tekst

31 Szerzej J.L. Kugel, „Exegetical Notes on 4Q225 ‘Pseudo-Jubilees’”, *DSD* 13 (2006) 73–98.

32 Doskonale wyraził to Johann Wolfgang von Goethe, kładąc w usta Mefistofelesa słowa: „[jestem] tej siły częstką drobną,/ co zawsze złego chce i zawsze sprawia dobro” (*Pracownia Fausta* 1).

33 Zob. B. Halpern-Amaru, „Joy as Piety in the ‘Book of Jubilees’”, *JJS* 56 (2005) 185–205, zwł. 189.

z Mojżeszową zapowiedzią plagi (Wj 11,5: „do pierwotnego niewolnicy, która jest przy żarnach”). Jak zwykle, ten okrutny czyn przypisał autor *Jubileuszy* „siłom Mastemy”. Choć sam Mastema był w tym czasie uwięziony (48,15), to jednak jego demoniczne wojsko było odpowiedzialne za masakrę dzieci egipskich³⁴.

1.7. Demonologia *Księgi Jubileuszy* – podsumowanie

Zainteresowanie mocami demonicznymi wynika z okoliczności historycznych okresu wojen machabejskich. Stawiano sobie wówczas pytanie: jak pogodzić wszechmoc i dobroć Boga z wyraźną eskalacją zła, którego uosobieniem był wówczas Antioch Epifanes? Skąd bierze się zło: od Boga czy od ludzi? Autor *Jubileuszy* daje potrójną odpowiedź: (1) zło ma źródło poza człowiekiem; (2) nie jest jednak spowodowane przez Boga; (3) przyczyną zła w świecie jest fakt oderwania się części duchów stworzonych od Stwórcy³⁵.

Bóg nie ponosi za to odpowiedzialności, gdyż obdarzył wszystkie stworzenia wolną wolą. Aby uzasadnić swą tezę, autor odwołuje się do tradycji biblijnych, odczytując je świeżym spojrzeniem („rewritten Bible”). A więc to nie Bóg, lecz Mastema, „książę wrogości” usiłował skłonić Abrahama do zabicia swego syna (*Jub.* 17,15–18,3; por. Rdz 22,1–19). To Mastema chciał zabić Mojżesza w drodze do Egiptu (*Jub.* 48,2–3; por. Wj 4,24), a potem sprowokował Egipcjan, by ścigali Izraela (*Jub.* 48,12; por. Wj 14,8–9).

Dualizm widoczny w świecie aniołów ma swoje odbicie w świecie ludzi. Królestwo dobra reprezentują synowie Izraela. Bóg wybrał ich spośród wszystkich narodów (*Jub.* 2,21), aby wraz z Nim i z najbliższymi mu aniołami uczestniczyli w świętowaniu szabatu i innych świąt; wyróżnił ich też znakiem obrzezania (15,11). Inne narody oddzielone są od Boga, gdyż poddane są mocy złych duchów, które mają władzę ich zwodzić. Natomiast władzę nad Izraelem Bóg zachował dla siebie (15,22–23).

W tym kontekście wrogość pomiędzy Izraelem a narodami pogańskimi należy postrzegać jako odzwierciedlenie konfliktu pomiędzy duchami zła i duchami dobra. Mastema, „książę wrogości”, podburzył niegdyś Egipcjan, aby prześladowali Izraela (48,12). Kananejczycy są szczególnie przekłęci za to, że bezprawnie zagarnęli ziemię przyznaną Izraelowi (10,32). Wynika stąd, że wszyscy, którzy nie należą do „ludu Przymierza”, są członkami „ludu zatracenia” (15,26). Jeśli zgrzeszą synowie Izraela, to Bóg wyznaczył dzień (*jôm kippûr*, por. Kpł 16,20–22), w którym przez pokutę mogą osiągnąć przebaczenie (5,17–18).

Prawdziwa nowość, jaką wprowadza kapłański autor *Jubileuszy*, polega na znaczeniu popotu. Po zniszczeniu grzesznej ludzkości, Bóg „uczynił nową i prawą naturę dla wszystkich stworzeń tak, aby już z natury nigdy nie mogli grzeszyć” (*Jub.* 5,12). Autor odchodzi tu zupełnie od myśli zawartej w *1 Hen* 10: ziemia została oczyszczona wodami potopu, a zło

34 Zob. B. Halpern-Amaru, „The Festivals of Pesah and Massot in the Book of Jubilees”, *Enoch and the Mosaic Torah. The Evidence of Jubilees* (red. G. Boccaccini – G. Ibba) (Grand Rapids, MI: Eerdmans 2009) 309–322, zwł. 313.

35 Zob. O.S. Wintermute, „Jubilees”, *The Old Testament Pseudepigrapha* (red. J.H. Charlesworth) (New York: Doubleday 1985) II, 46–48.

ma źródło w wolnej woli człowieka³⁶. Potop usunął więc skutki skażenia spowodowanego grzechem aniołów. Nie oznacza to jednak, że ludzie przestaną grzeszyć. Stąd też lata życia ludzkiego są coraz krótsze po potopie (23,9), gdyż na świecie mnożą się choroby i wszelkie zło. Ten proces degeneracji ma trwać, aż pojawi się nowe pokolenie (do którego autor zalicza siebie). To pokolenie, zachowując w pełni Torę, da początek procesowi odwrotnemu: „Liczba dni życia ludzkiego zacznie się zwiększać [...] Dopełnią oni swych dni, żyjąc w pokoju i radości. Nie znajdzie się szatan ani zły (duch), który mógłby zabijać” (23,27.29).

Optymizm autora *Jubileuszy* pozwala mu złagodzić pesymistyczną wizję *Księgi Czuwających*. Gdy mianowicie zbuntowani aniołowie zostali uwięzieni w ciemnościach, Mastema zażądał uwolnienia przynajmniej części tych duchów, by mogli pełnić jego wolę. Bóg przystał na to żądanie, „pozostawiając dziesiątą część z nich, aby wykonywała na ziemi rozkazy szatana” (10,9). Żydzi jednak nie muszą się bać nawet tej liczby złych duchów, gdyż broni ich obrzezanie jako znak Przymierza.

Autor *Księgi Jubileuszy* wybrał więc rozwiązanie pośrednie pomiędzy dwoma teoriami. Jedna z nich głosiła, że zło jest skutkiem wykroczeń przeciwko Prawu, a druga – że jest ono wynikiem skażenia natury ludzkiej naturą anielską z winy Czuwających. Tak powstało nowe rozwiązanie. Faktem jest wolna wola człowieka, który może świadomie wykraczać przeciwko Prawu. Ale istnieją także złe moce duchowe, które pociągają ludzi do grzechu. Konsekwencją grzechu ludzkiego jest skażenie natury widoczne w skróceniu życia ludzkiego³⁷.

Rola, jaką spełnia książę Mastema w tym utworze, jest wielowątkowa. Autor wykorzystał zarówno tradycję biblijną (Rdz 6,1–4), jak i henochiczną (*I Hen* 1–36) do zilustrowania swej tezy o początku zła w świecie stworzonym. Teza ta zostanie wkrótce pogłębiona w literaturze esenejskiej z Qumran, a następnie w pismach Nowego Testamentu. Imię Mastema nie przyjęło się w demonologii chrześcijańskiej; zamiast niego zwykło się używać bliskoznacznego Szatan albo greckiego odpowiednika *διάβολος*. Z czasem też przyjęła się w literaturze mniej stosowna forma liczby mnogiej („szatany”, „diabły”) na oznaczenie duchów podległych władzy Księcia Wrogości.

2. Dualizm w świecie nadprzyrodzonym w innych tekstach Drugiej Świątyni i w Nowym Testamencie

Dualizm w świecie duchów będzie później mocno uwydatniony w pismach esenejskiej wspólnoty z Qumran, w Księdze Daniela oraz w Nowym Testamencie. Odniesienia do duchów „mastemy” pojawiają się w manuskryptach qumrańskich, natomiast Księga Daniela i Nowy Testament przedstawiają złe duchy w konflikcie eschatologicznym mającym rozwiązać problem istnienia zła i złych duchów w świecie ludzkim.

36 Por. A. Tronina, „«Bóg zechciał pozostawić człowieka w rękę rady jego» (Syr 15,14)”, *CzST* 21–22 (1993–1994) 37–43.

37 Zob. P. Sacchi (red.), *Apocrifi dell'Antico Testamento* (Torino: UTET 1989) II, 97–100.

2.1. Wspólnota w Qumran

„Traktat o dwóch duchach”, zamieszczony w *Regule Zrzeszenia* (1QS 3,13–4,26)³⁸, jest utworem starszym niż wspólnota qumrańska, a jego cechą jest radykalny podział duchów na tych, którzy podlegają „aniołowi światłości”, i tych, którzy są pod władzą „anioła ciemności”. Późniejsze pisma utożsamiają pierwszego z aniołem Michałem, a drugiego z Belialem. Imię „Mastema” nie pojawia się tutaj, choć mówi się w tekście (3,23) o „jego wrogich rządach” (dosł. „rządach jego wrogości” hebr. מַסְתֵּמָה [maštēmā^b]).

Podobne określenie „Beliala” występuje w *Regule Wójny* (1QM 13,4.11): jest on „aniołem wrogości” מַלְאֲכַּת מַסְתֵּמָה (mal’āk maštēmā^b), przeklętym w swym „wrogim zamysłu”. Wreszcie w *Dokumencie Damascenkim* pojawia się „anioł Mastema” (CD 16,5), który musi odstąpić od człowieka, jeśli ten „powróci do Prawa Mojżeszowego”. Wszystkie te trzy teksty, choć znalezione w Qumran, datują się na okres wcześniejszy niż założenie tam eseneńskiego osiedla³⁹.

Rzeczownik מַסְתֵּמָה maštēmā^b spotykamy jeszcze kilkakrotnie we fragmentarycznych tekstach z Qumran. Najciekawsza z nich jest kompozycja, która nosi roboczą nazwę „Pseudo-Mojżesz” (4Q387–390). Mowa tam w liczbie mnogiej o „aniołach wrogości” מַלְאֲכֵי מַסְתֵּמָה (mal’ākē hammaštēmōt), którzy w dniach ostatecznych spustoszą ziemię. Fraza ta nawiązuje do *Księgi Jubileuszy*, ale brak w niej odniesienia wprost do Księcia Mastemy⁴⁰. Można stąd wnioskować, że w pismach sekty z Qumran nie używano już jego imienia, lecz tylko ogólnej nazwy מַסְתֵּמָה (maštēmā^b) na oznaczenie złych duchów.

Obraz wojska anielskiego był szeroko rozpowszechniony w Biblii, zwłaszcza w tekstach apokaliptycznych. Dowódcą wojska niebieskiego jest sam archanioł Michał. Aniołowie Smoka to armia duchów zbuntowanych, którzy jeszcze znajdują się „w niebie”, zanim zostaną strąceni „na ziemię”. Stroną atakującą są siły dobra, gdyż jest to ekspedycja karna jako odpowiedź na atak Smoka „przeciwko ludowi Bożemu i Mesjaszowi”⁴¹.

Wczesna tradycja uznaje Michała za opiekuna ludu Bożego (Dn 10,13.21; 12,1; por. 1 Hen 20,5). Jako przeciwnik diabła pojawia się w Jud 9. W późniejszej tradycji żydowskiej Michał jest wodzem sił dobra w ostatecznej rozprawie z mocami zła. Qumrański *Zwój Wójny* (1QM 15–17) przedstawia go jako dowódcę „synów światłości” w walce z „synami ciemności”. Szatan wraz ze swym wojskiem zostanie ostatecznie pokonany i strącony na ziemię.

Jego grecka nazwa διάβολος, odpowiednik hebrajskiego słowa שָׂטָן „szatan”, pojawi się dopiero w Księdze Mądrości (2,24). Termin „wąż starodawny” (ὁ ὄφις ὁ ἀρχαῖος) nawiązuje do Księgi Rodzaju (3,15). Brak tam imienia Szatana, ale chodzi o istotę noszącą jego cechy: szkodliwego kusiciela. W Nowym Testamencie imię Belial pojawia się tylko raz (2 Kor 6,15:

38 Traktat ten był niegdyś przedmiotem analizy Lecha R. Stachowiaka („Traktat teologiczno-moralny o dwóch duchach w Regule Zrzeszenia z Qumran”, *AK* 67 [1964] 219–228).

39 Polski przekład tych tekstów zob. A. Tronina, *Reguła Zrzeszenia i inne teksty prawne z Qumran* (Teksty z Puustyń Judzkiej 3; Kraków – Mogilany: Enigma Press 2017).

40 Zob. J.W. van Henten, „Mastemah”, *DDD* 553–554.

41 M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana* (NKB.NT 20; Częstochowa: Edycja Świętego Pawła 2012) 273.

gr. Βελιάρ), a imienia Mastema nie ma tam wcale. Imieniem przywódcy złych duchów staje się nazwa pospolita διάβολος, bądź jej forma aramejska ܡܬܝܡܐ *satana(s)*⁴².

2.2. Księga Daniela

Księga Daniela, zredagowana równocześnie z *Księgą Jubileuszy*, nie była jeszcze znana naszemu autorowi; naukę o „Czuwających” czerpie on z tradycji henochicznej⁴³. Sporadycznie używa on też frazy „duch Beliala” (*Jub.* 1,20) jako przeciwieństwo „prawego ducha”. Podobnie też zwrot „synowie Beliala” (15,33) oznacza po prostu ludzi nikczemnych (por. 1 Sm 25,5).

W hebrajskiej części Księgi Daniela (8–12) najważniejsi aniołowie w służbie Boga mają już swoje imiona, podczas gdy wodzowie wojsk nieprzyjacielskich nadal pozostają bezimienni („książę Persów, książę Jawanu”, Dn 10,20). Dopiero autor *Jubileuszy* wykazuje większe zainteresowanie tożsamością przywódcy zbuntowanych duchów. Tytuł „książę Mastema”, użyty tutaj dwanaście razy, trudno uważać za imię własne; jest to raczej epitet oznaczający „władcę wrogości”.

Geneza tego tytułu wiąże się z interpretacją trudnego zdania z historii Mojżesza: „w czasie podróży w miejscu noclegu wyszedł Pan naprzeciw Mojżesza i chciał go zabić” (Wj 4,24). Tradycja liturgiczna zawarta w Septuagincie i w targumach starała się osłabić wymowę tego tekstu, wprowadzając tu „anioła”⁴⁴. Jeszcze wyraźniej widać to w *Jub.* 48,2: aniołem tym jest „książę Mastema”. Szczególnie aktywny okazuje się ów złośliwy przywódca demonów w historii patriarchy Abrahama, zwłaszcza przy ofiarowaniu Izaaka. Tutaj jego postać upodobnia się do Szatana z prologu *Księgi Hioba* (1–2).

2.3. Nowy Testament

Trzeba jeszcze na koniec przejść do nauki Nowego Testamentu na temat ostatecznej walki, jaką stoczą aniołowie wierni Bogu z mocami ciemności⁴⁵. Ewangelie pełne są zapowiedzi przyjscia Syna Człowieczego na końcu czasów w asyście aniołów (Mt 13,39–41; 16,27; 24,31; 25,31; Mk 8,38; 13,27; Łk 9,26). Na tym tle zaskakująca jest jedyna wzmianka o aniołach Przeciwnika.

W Ewangelii św. Mateusza Sąd Ostateczny przedstawiony jest w dwóch etapach. Najpierw Chrystus-Sędzia zwraca się do „błogosławionych swego Ojca” (Mt 25,31–36), a następnie do potępionych. Elementem wspólnym obu wyroków jest strona bierna czasownika ἐτοιμάζειν „przygotować”. Wyrok zwrócony do zbawionych zaczyna się słowami: „Pójdźcie, błogosławieni u Ojca mego, weźcie w posiadanie królestwo, przygotowane (ἡτοιμασμένη) dla was od założenia świata” (25,34). W drugim przypadku wyrok Sędziego

42 Por. W. Forster, „satanas”, *TWNT* VII, 151–164.

43 Zob. *Księga Czuwających* (1 Hen 1–36), gdzie termin *irin* odnosi się zarówno do duchów wiernych Bogu, jak i upadłych.

44 LXX: „wysłannik Pana”; *Targum Neofiti*: „anioł sprzed Pana”.

45 Por. J. Flis, *Jezus a demony na tle antydemonicznych praktyk starożytnego Wschodu* (Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL 1990).

jest diametralnie odmienny: „Idźcie precz ode Mnie, przeklećci, w ogień wieczny, przygotowany (ἡτοιμασμένον) diabłu i jego aniołom!” (25,41)⁴⁶.

Czasownik użyty w aoryście podkreśla, że wyrok przygotowany odwiecznie przez wieczne Słowo czeka jednakowo na aniołów i ludzi, zależnie od ich postawy względem Niego. O ile królestwo Boże przygotowane jest wszystkim błogosławionym, to ogień wieczny przygotował Bóg w pierwszym rządzie diabłu (τῷ διαβόλῳ) i jego aniołom, którzy zwodzą ludzi od momentu swego upadku. ‘O διαβόλος to grecki przekład imienia Szatana, który w *Księdze Jubileuszy* i w Qumran nazywany był Mastemą. Ta ostatnia nazwa nie przyjęła się w późniejszym judaizmie ani w chrześcijaństwie, gdyż jej treść pokrywa się dokładnie z odpowiednikiem aramejskim מַסְתֵּמָא i z greckim διαβόλος⁴⁷.

Synteza całego Objawienia, a zarazem chrystologii biblijnej, jest Apokalipsa św. Jana. Termin „anioł” (ἄγγελος) występuje tu częściej niż w innych księgach biblijnych. Apokalipsa jednak nie dodaje nowych danych doktrynalnych dotyczących aniołów; zawsze ukazuje ich w zależności od Boga i Chrystusa. Augustyn Jankowski⁴⁸ mówi nawet o „eskalacji udziału anielskiego w eschatologii chrystocentrycznej”. Cała druga część Apokalipsy (12–21) ukazuje ostateczne zmaganie pomiędzy siłami dobra i zła w świecie⁴⁹.

Tutaj musimy się ograniczyć do pierwszej wzmianki o tej eschatologicznej wojnie. Po zapowiedzi walki Smoka z Niewiastą (por. Rdz 3,15) pojawia się obraz ostatecznej bitwy.

I nastąpiła walka w niebie: Michał i jego aniołowie mieli walczyć ze Smokiem. I wystąpił do walki Smok i jego aniołowie, ale nie przemógł, i już się miejsce dla nich w niebie nie znalazło. I został strącony wielki Smok, Wąż starodawny, który zwie się diabeł i szatan, zwodzący całą zamieszkałą ziemię; został strącony na ziemię, a z nim strąceni zostali jego aniołowie (Ap 12,7–9).

Trzeba wreszcie wspomnieć dwa spośród późnych *Listów katolickich* (Jud i 2 P), które sięgają do apokryfów, aby ukazać motyw kary na zbuntowanych aniołów. List Judy (9), w nawiązaniu do *Testamentu Mojżesza*, mówi o walce, jaką archanioł Michał stoczył z diabłem o ciało Mojżesza⁵⁰. Drugi List Piotra, podobnie jak List Judy, zawiera aluzję do grzechu aniołów (1 Hen 6–8) i do ich ukarania (1 Hen 10,4.12)⁵¹. Odwołania do apokryfów nie są tu czymś dziwnym, skoro kanon pism Nowego Testamentu uformował się dopiero w IV wieku.

⁴⁶ Bliżej zob. A. Paciorek, *Ewangelia według św. Mateusza. Rozdziały 14–28* (NKB.NT 1.2; Częstochowa: Edycja Świętego Pawła 2008) 510–520.

⁴⁷ Por. W. Foerster, „diabolos”, *TWNT* II, 69–80.

⁴⁸ A. Jankowski, *Aniołowie wobec Chrystusa* (Kraków: Tyniec – Wydawnictwo Benedyktynów 2002) 141.

⁴⁹ Zob. J. Niwińska, *Motyw wojny dobra ze złem w Apokalipsie św. Jana* (RSBibl 27; Warszawa: Vocatio 2006).

⁵⁰ Szerzej F. Mickiewicz, *List Świętego Judy. Drugi List Świętego Piotra* (NKB.NT 18; Częstochowa: Edycja Świętego Pawła 2018) 96–98.

⁵¹ Mickiewicz, *List Świętego Judy*, 274–275.

Bibliografia

- Baran, G.M., *Życie i śmierć Antiocha IV Epifanesa w przekazach pozabiblijnych i biblijnych. Historia i Teologia* (Tarnów: Biblos 2015).
- Bernstein, M.J., „Angels at the Aqedah: A Study in the Development of a Midrashic Motif”, *Dead Sea Discoveries* 7 (2000) 263–291.
- Brock, S.P., „Abraham and the Ravens: A Syriac Counterpart to Jubilees 11–12 and Its Implications”, *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 9 (1978) 135–152.
- Crawford, C.D., „On the Exegetical Function of the Abraham/Ravens Tradition in Jubilees 11”, *Harvard Theological Review* 97 (2004) 91–97.
- Davidson, M.J., *Angels at Qumran* (Journal for the Study of the Pseudepigrapha 11; Sheffield: Academic Press 1992).
- Dimant, D., „Apocalyptic Texts at Qumran”, *The Community of the Renewed Covenant* (red. E. Ulrich – J. VanderKam) (Christianity and Judaism in Antiquity 10; Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press 1994) 175–191.
- Dimant, D., „The Biblical Basis of Non-Biblical Additions: The Binding of Isaac in Jubilees in Light of the Story of Job”, D. Dimant, *Connected Vessels. The Dead Sea Scrolls and the Literature of the Second Temple Period* (Jerusalem: Bialik Institute 2010) 348–368.
- Dimant, D., „Abraham the Astrologer at Qumran?”, *History, Ideology and Bible Interpretation in the Dead Sea Scrolls. Collected Studies* (Forschungen zum Alten Testament 90; Tübingen: Mohr Siebeck 2014) 489–497.
- Drawnel, H., „Professional Skills of Asael (1 En 8:1) and their Mesopotamian Background”, *Revue biblique* 119 (2012) 518–542.
- Eshel, E., „Mastema's Attempt on Moses' Life in the 'Pseudo-Jubilees' Text from Masada”, *Dead Sea Discoveries* 10 (2004) 359–364.
- Flis, J., *Jezus a demony na tle antydemonicznych praktyk starożytnego Wschodu* (Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL 1990).
- Foerster, W., „diabolos”, *Theologische Wörterbuch zum Neuen Testament* (red. G. Kittel – G. Friedrich) (Stuttgart: Kohlhammer 1935) II, 69–80.
- Halpern-Amaru, B., „Joy as Piety in the 'Book of Jubilees'”, *Journal of Jewish Studies* 56 (2005) 185–205.
- Halpern-Amaru, B., „The Festivals of Pesah and Massot in the Book of Jubilees”, *Enoch and the Mosaic Torah. The Evidence of Jubilees* (red. G. Boccaccini – G. Ibba) (Grand Rapids, MI: Eerdmans 2009) 309–322.
- Halpern-Amaru B., „Protection from Birds in the Book of Jubilees”, *'Go Out and Study the Land' (Judges 18:2). Archaeological, Historical and Textual Studies. Studies in Honor of Hanan Eshel* (red. A.M. Maeir – J. Magness – L.H. Schiffman) (Supplements to the Journal for the Study of Judaism 148; Leiden: Brill 2012) 59–67.
- Hamidović, D., „Mastéma, le demon de main de Yhwh dans le Livre des Jubilés”, *Colères et repentirs divins* (red. J.-M. Durand – L. Marti – T. Römer) (Orbis Biblicus et Orientalis 278; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2015) 109–120.
- van Henten, J.W., „Mastemah”, *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, 2 ed. (red. K. van der Toorn – B. Becking – P.W. van der Horst) (Grand Rapids, MI: Eerdmans 1999) 553–554.
- Jankowski, A., *Aniolowie wobec Chrystusa* (Kraków: Tyniec – Wydawnictwo Benedyktynów 2002).
- Kugel, J.L., „Exegetical Notes on 4Q225 'Pseudo-Jubilees'”, *Dead Sea Discoveries* 13 (2006) 73–98.
- Le Déaut, R., *La nuit Pascale* (Analecta Biblica 22; Roma: Institut Biblique Pontifical 1963).

- Mach, M., *Entwicklungsstadien des jüdischen Engelglaubens in vorrabbinischer Zeit* (Texts and Studies in Ancient Judaism 34; Tübingen: Mohr Siebeck 1992).
- Mickiewicz, F., *List Świętego Judy. Drugi List Świętego Piotra* (Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament 18; Częstochowa: Edycja Świętego Pawła 2018).
- Nielsen, K., „šātān”, *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament* (red. G.J. Botterweck – H. Ringgren) (Stuttgart: Kohlhammer 1993) VII, 745–751.
- Niwińska, J., *Motyw wojny dobra ze złem w Apokalipsie św. Jana* (Rozprawy i Studia Biblijne 27; Warszawa: Vocatio 2006).
- Paciorek, A., *Ewangelia według św. Mateusza. Rozdziały 14–28* (Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament 1.2; Częstochowa: Edycja Świętego Pawła 2008).
- Priotto, M., *La prima pasqua in Sap 18,5–25. Rilettura e attualizzazione* (Supplementi di Rivista Biblica 15; Bologna: EDB 1987).
- van Ruiten, J., „Abraham, Job and the Book of Jubilees: The Intertextual Relationship of Genesis 22:1–19, Job 1:1–2:13 and Jubilees 17:15–18:19”, *The Sacrifice of Isaac. The Aqedah (Genesis 22) and Its Interpretations* (red. E. Noort – E. Tigchelaar) (Themes in Biblical Narrative: Jewish and Christian Traditions 40; Leiden: Brill 2002) 58–85.
- Sacchi, P. (red.), *Apocrifi dell'Antico Testamento* (Torino: UTET 1989) II.
- Segal, M., *The Book of Jubilees. Rewritten Bible, Redaction, Ideology and Theology* (Supplements to the Journal for the Study of Judaism 117; Leiden: Brill 2007).
- Stachowiak, L.R., „Traktat teologiczno-moralny o dwóch duchach w Regule Zrzeszenia z Qumran”, *Ateneum Kapłańskie* 67 (1964) 219–228.
- Tronina, A., „«Bóg zechciał pozostawić człowieka w ręku rady jego» (Syr 15,14)”, *Częstochowskie Studia Teologiczne* 21–22 (1993–1994) 37–43.
- Tronina, A., *Pierwsza Księga Kronik* (Nowy Komentarz Biblijny. Stary Testament 10.1; Częstochowa: Edycja Świętego Pawła 2015).
- Tronina, A., *Reguła Zrzeszenia i inne teksty prawne z Qumran* (Teksty z Pustyni Judzkiej 3; Kraków – Mogilany: Enigma Press 2017).
- Tronina, A., *Księga Jubileuszy* (Apokryfy Starego Testamentu 4; Kraków – Mogilany: Enigma Press 2018).
- Tronina, A., *Aramejska Księga Gigantów oraz pokrewne teksty z Qumran* (Teksty z Pustyni Judzkiej 8; Kraków – Mogilany: Enigma Press 2021).
- VanderKam, J.C., *Jubilees. A Commentary* (Hermeneia; Minneapolis, MN: Fortress Press 2018).
- Vermes, G., „New Light on the Sacrifice of Isaac from 4Q225”, *Journal of Jewish Studies* 47 (1995) 140–146.
- Werman, C., „Narrative in the Service of Halakha: Abraham, Prince Mastema, and the Pascha Offering in Jubilees”, *Law and Narrative in the Bible and in Neighboring Ancient Cultures* (red. K.-P. Adam – F. Avemarie – N. Wazana) (Tübingen: Mohr Siebeck 2012) 225–242.
- Widła, B., *Antropologia egzystencjalna Apokalipsy Janowej* (Warszawa: Medium 1996).
- Wintermute, O.S., „Jubilees”, *The Old Testament Pseudepigrapha* (red. J.H. Charlesworth) (New York: Doubleday 1985) II, 35–142.
- Wojciechowski, M., *Apokalipsa świętego Jana* (Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament 20; Częstochowa: Edycja Świętego Pawła 2012).

